

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA”
IASI
FACULTATEA DE ISTORIE

TEZĂ DE DOCTORAT
*Cultul Afroditei în coloniile grecești din
Marea Neagră
(secolele VII – II d. Hr.)*

REZUMAT

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC
Prof. Univ. Dr. Lucrețiu Ion Bîrlița

Prof. Univ. Dr. Octavian Nicolae Bounegru

Comisia de coordonare:
Conf. Univ. Dr. Marius Alexianu
Lector Univ. Dr. Roxana Curcă
Cercetător Iulia Dumitrache

DOCTORAND
Manea Elena Brîndușa

Iași

2019

1

CUPRINS

Abrevieri.....	6
1. Introducere.....	7
2. Cultul Afroditei în lumea greacă. Emergență și difuziune	
2.1. Evidențe ale cultului în principalele opere literare.....	27
2.2. Teorii privind originea cultului Afroditei.....	38
2.3. Cultul Afroditei în principalele cetăți din lumea greacă.....	50
2.4. Studiu de caz: Gravisca, Naukratis și Locri Epizefiri.....	70

**3. Atestări epigrafice ale cultului Afroditei în
colonii grecești din Marea Neagră. Secolele VII î.
Hr. – II d. Hr.**

3.1. Epiclezele Afroditei.....	80
3.1.1. Ourania.....	83
3.1.2. Apatoura.....	86
3.1.3. Syria Meter.....	99
3.1.4. Pandemos și Agoraia.....	101
3.1. 5. Euploia, Nauarchis, Pontia.....	110
3.1.6. Abata.....	115
3.2. Dedicenți și asociații de cult.....	116

4. Dovezi arheologice ale cultului Afroditei în coloniile grecești din Marea Neagră.

4.1. Temple.....	131
4.1.1. Histria.....	137
4.1.2. Olbia.....	145
4.1.3. Berezan.....	149
4.1.4. Kepoi.....	151
4.1.5. Nymphaeum.....	152
4.1.6. Phanagoria.....	155
4.1.7. Hermonassa.....	156
4.1.8. Apollonia Pontica.....	157

4.2. Iconografie.....	158
4.2.1. Statui.....	158
4.2.2. Friză.....	170
4.2.3. Mozaic.....	171
4.3. Statuete din teracotă.....	172
4.3.1. Afrodita cu porumbei.....	174
4.3.2. Afrodita orientală.....	176
4.3.3. Afrodita așezată.....	178
4.3.4. Afrodita în picioare.....	180
4.3.5. Protome.....	181

4.3.6. Anadyomene.....	181
4.3.7. Afrodita cu Eroses.....	182
4.3.8. Afrodita Seminudă.....	184.
4.3.9. Afrodita Nudă.....	185
5. Numismatică.....	188
6. Concluzii.....	196
7. Catalog epigrafic.....	213
8. Bibliografie.....	222

1. Introducere

Cunoașterea fenomenelor religioase petrecute în coloniile grecești amplasate de-a lungul coastelor Mării Negre între perioada arhaică și antichitatea târzie este esențială pentru a înțelege felul în care factorul religios a contribuit în dezvoltarea comunităților grecești de-a lungul timpului. Așadar, studiul cultelor grecești din Marea Neagră, îndeosebi al Afroditei ne permite să surprindem particularitățile locale ale comunităților.

În acest context studierea rolului zeiței și a felului în care aceasta a fost celebrată în cadrul coloniilor grecești din Marea Neagră reprezintă o necesitate. Obiectivul principal al acestei lucrări este acela de surprinde felul în care cultul s-a dezvoltat în cadrul noilor comunități începând cu epoca arhaică și până în secolul al II d. Hr., astfel creionându-se o viziune completă asupra cultului acesteia în zona indicată anterior.

Deși numărul mare de mărturii arheologice și epigrafice subliniază importanța cultului zeiței în coloniile din această zonă, lucrările dedicate acesteia nu

reflectă o viziune de ansamblu asupra rolului Afroditei în Marea Neagră.

Acestea vizează fie originea cultului precum putem observa în sintezele Mariei Alexandrescu Vianu, *Considérations sur le culte d'Aphrodite à Histria*¹ sau *Aphrodites orientales dans le bassin du Pont Euxin*², fie influența elementelor locale asupra cultului grecesc, îndeosebi în spațiul nord pontic așa cum putem observa în opera Yuliei Ustinova *The supreme gods of the Bosporan Kingdom: Celestial Aphrodite and the Most High God*³, în care Afrodita este influențată de cultul zeiței scitice locale, Artimpasa.

Alte informații referitoare la cultul Afroditei provin din publicarea rezultatelor săpăturilor arheologice sau a inscripțiilor în care zeița apare menționată sau este

¹ Maria Alexandrescu Vianu, *Considérations sur le culte d'Aphrodite à Histria*, în: „Il Mar Nero”, Edizioni Quasar di Severino Tognon, Roma, 2013, p. 23-39.

² Eadem, „*Aphrodites orientales dans le bassin du Pont Euxin*”, în: „Bulletin de correspondance hellénique”, vol. 121, nr.1, 1997, p. 15-32.

³ Yulia Ustinova, *The supreme gods of the Bosporan Kingdom: Celestial Aphrodite and the Most High God*, Brill, Olanda, 1999.

pusă în legătură cu alte divinități. În acest sens amintim lucrarea cercetătorilor Grammenos și Petropoulos, *Ancient greek colonies in the Black Sea*⁴ care reunește rezultatele săpăturilor arheologice în coloniile din toată Marea Neagră, de la fondarea acestora și până la abandonarea lor.

Deși informațiile despre cultul zeiței nu sunt numeroase și rar sunt contextualizate istoric sau în relație cu celelalte culte prezente în cadrul comunității, lucrarea oferă un set de noțiuni necesare celor nefamiliarizați cu publicațiile în limba rusă. O altă lucrare importantă este *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, scrisă de Elias Petropoulos și Alexander Maslennikov⁵, în care au fost puse laolaltă cele mai importante articole despre cultele religioase ale Pontului Euxin, Afroditei fiindu-i dedicate două articole.

⁴ D. V Grammenos, E. K. Petropoulos, *Ancient greek colonies in the Black Sea*, Archaeological Institute of the Northern Greece, Thessaloniki, 2003, vol. I-II.

⁵ Elias Petropoulos, Alexander Maslennikov, *Ancient Sacral Monuments of the Black Sea*, Thessaloniki, 2010.

Pentru coasta de vest importante sunt contribuțiile lui Petre Alexandrescu în monografia dedicată zonei sacre de la Histria, volumul VII⁶, precum și studiul critic al lui Alexandru Avram despre cultele cetății Callatis⁷.

În lipsa unei lucrări științifice dedicate rolului pe care zeița l-a avut în toată zona menționată anterior doresc să întocmesc un studiu exhaustiv al cultului acesteia extinzând cercetarea asupra coloniilor din toată Marea Neagră, aducând în discuție rolul, pe lângă cel al cetăților Milet și Megara, și al metropolelor Teos, Mytilene și ale celor din Beoția în procesul de fondare a noilor comunități. De asemenea, voi identifica particularitățile cultului, evoluția acestuia, importanța Afroditei în cadrul noilor comunități, prin exemplele epigrafice și arheologice precum și dedicății acesteia.

Intervalul cronologic pentru care am optat are ca punct de plecare epoca arhaică (secolul al VII-lea î. Hr.),

⁶ Petre Alexandrescu, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque*, Editura Academiei Române, București, 2005.

⁷ Alexandru Avram, François Lefèvre, *Les cultes de Callatis et l'oracle de Delphes*, în: „Revue des Études Grecques”, nr. 108, Janvier-Juin, 1995, p. 7-23.

perioadă în care au loc principalele fenomene ce țin de organizarea spațiului sacru și de procesul de colonizare, iar limita cronologică este reprezentată de dispariția cultelor grecești.

Inovația acestei lucrări constă în coroborarea informațiilor literare, epigrafice, iconografice și arheologice, referitoare la zeiță, în spațiul și timpul menționat mai sus, având în vedere evoluția politică, economică și socială a cetăților de pe coastele Mării Negre. De asemenea, analiza diacronică a surselor, compararea diferitelor caracteristici ale cultului în cetățile ioniene și în cele doriene precum și analiza felului în care este celebrată zeița în coloniile din afara spațiului pontic are ca finalitate reconstituirea importanței Afroditei în spațiul Mării Negre și raportul acesteia cu zonele Mediteraneene.

Lipsa unei abordări a subiectului pentru toată Marea Neagră, care să reunească problema originii orientale a Afroditei în toate coloniile grecești, a felului în care cultul s-a dezvoltat începând cu secolul VII î. Hr. și până în secolul al II-lea d. Hr. când informațiile despre

cult devin din ce în ce mai puține, urmărind diferitele transformări suferite de către acesta în contextul politic și economic al cetăților, a diferitelor și a complexelor sfere de acțiune ale zeiței și a importanței acesteia în cadrul comunității, coroborând sursele epigrafice și arheologice face ca proiectul de cercetare propus să vină în întâmpinarea acestor întrebări și pe cât posibil să ajute la identificare unor posibile răspunsuri.

Premise și problematică

Prin această lucrare se dorește o abordare critică și personală a fenomenelor culturale ale religiei în coloniile grecești de pe coastele Mării Negre, corelând principalele surse epigrafice și arheologice, în dorința de a avea o viziune amplă asupra subiectului. Doresc să pun în evidență cele mai importante aspecte ale cultului zeiței Afrodita din acest spațiu și felul în care acesta s-a dezvoltat în teritoriile colonizate de către cetățile Milet și Megara precum și rolul pe care polisurile Teos, Mytilene

precum și cele din Beoția le-au avut în procesul de colonizare.

Intervalul cronologic avut în vedere începe în perioada arhaică (secolul al VII-lea î. Hr.), atunci când cultul Afroditei ajunge pe coastele Mării Negre odată cu crearea noilor coloniilor, limita cronologică inferioară fiind reprezentată de secolul al II-lea d. Hr. când informațiile despre cultul zeiței sunt din ce în ce mai puține și majoritar epigrafice și numismatice.

Deși în majoritatea cetăților grecești templele dedicate zeiței încep să fie distruse o dată cu sfârșitul secolului I d. Hr, dovezile epigrafice, numismatice și iconografice indică continuarea venerării Afroditei în cadrul comunităților, până în secolul al III-lea d. Hr. Ocuparea romană a anumitor zone din spațiul grecesc al Mării Negre nu a dus la distrugerea cultului, care rămâne până la sfârșit unui grecesc, fapt datorat descendenței divine proclamate de către romani din Afrodita.

Din punct de vedere metodologic lucrarea este structurată în patru mari capitole, organizate la rândul lor în diferite subcapitole. Primul și al șaselea capitol

reprezintă introducerea și istoriografia temei, respectiv concluziile generale ale tezei de doctorat.

II. Cultul zeiței în lumea greacă

Primul subcapitol prezintă emergența acestuia în principalele opere literare pentru a stabili importanța zeiței în literatura grecească.

Operele prezentate sunt poemele atribuite lui Homer, Iliada și Odissea, opera lui Hesiod, Teogonia, cele trei imne homerice închinată zeiței, precum și Oda către Afrodita a scriitoarei din Lesbos, Saffo. Pe lângă acestea am inclus lucrarea „părintelui istoriei”, Herodot, care prezintă cultul zeiței atât în cetățile grecești cât și în coloniile din Marea Neagră. Platon și Xenophon prezintă din punct de vedere filozofic importanța cultului zeiței în perioada clasică, punând în antiteză Afroditei Ourania epicleza Pandemos. Pentru a completa sursele literare necesare sunt scrierile lui Pausanias și a lui Strabon, cel din urmă îndeosebi pentru zona nordică.

În cel de-al doilea subcapitol am expus cele două teorii principale ale originii zeiței. Disputa asupra originii acesteia presupune prezentarea principalilor susținători ai ipotezei orientale, respectiv pe cei a celei indoeuropene menționând pentru fiecare în parte argumentele principale. Întrucât teoria originii orientale este acceptată de majoritatea istoriografiei am prezentat pe scurt aspectele generale ale cultului următoarelor zeițe orientale: Inanna, Ishtar, Astarte și Atargatis, principalele divinități asemănătoare Afroditei grecești.

Cel de-al treilea subcapitol include principalele cetăți din Grecia în cadrul cărora cultul zeiței prezintă caracteristici locale aparte. În acest sens am prezentat cultul Afroditei din Atena, important pentru perioada clasică și cel din Corint, unde zeița este venerată în legătură cu prostituția sacră. Următoarele două cetăți pe care le-am inclus au fost Megara și Milet, liderile marii colonizări și a teritoriilor de pe coastele Mării Negre. Menționarea cultului zeiței în aceste două zone distincte este necesară înțelegerii fenomenelor religioase din cadrul comunităților din Marea Neagră și a felului în care cultul

s-a dezvoltat în timp. Nu în ultimul rând acest subcapitol conține informații despre cetatea Paphos, acolo unde Afroditei îi este dedicat un templu încă din cele mai vechi timpuri.

Ultimul subcapitol conține un studiu de caz pentru cetățile Gravisca, Naukratis și Locri Epizefiri. Includerea acestor cetăți este importantă pentru a înțelege felul în care cultul zeiței s-a dezvoltat în alte zone ale Mediteranei, influența altor culte locale asupra acestuia și felul în care a funcționat cultul în cele trei emporia.

III. Atestări epigrafice ale Afroditei

Cel de-al treilea capitol cuprinde materialul epigrafic din bazinul Mării Negre din perioadă arhaică și până în secolul al II-lea d. Hr. Subcapitolele sunt două, unul conține epiclezele zeiței și un mic istoric al originii epiclezei, iar cel de-al doilea prezintă principalii dedicați ai zeiței, o statistică organizată pe genuri (femei și bărbați), nivel social și profesii, originea acestora și asociațiile de cult acolo unde sunt prezente.

Acolo unde a fost posibil am inclus imagini ale inscripției și textul în limba originală.

Inscripțiile sunt împărțite în două grupe, cele cu epicleză și cele în care apare doar numele zeiței, tot în această grupă am inclus și inscripțiile de tip graffiti. În anexe am alcătuit un catalog epigrafic cu tabelele inscripțiilor în care am menționat localitatea în care au fost găsite, datarea acestora, categoria epigrafică, tipul materialului folosit pentru construcție, dedicanții, alte divinități, locul de proveniență, corpus-ul sau corpora din care face parte precum și bibliografia acesteia și imagini ale inscripțiilor, acolo unde acestea există.

IV. Dovezi arheologice ale cultului Afroditei

Cel de-al patrulea capitol se referă la materialele arheologice dedicate Afroditei în coloniile grecești din Marea Neagră și este împărțit în trei subcapitole.

De asemenea, capitolul include o scurtă prezentare a fenomenului de colonizare a spațiului propus în această teză precum și a istoriografiei zonei.

În primul subcapitol am menționat principalele templele dedicate zeiței, amplasarea acestora în cadrul comunității (zona portuară, urbană, extraurbană, rurală sau în centrul administrativ), raportul dintre acestea și cele dedicate altor divinități, practicile culturale ale zeiței sau elementele care țin de buna desfășurare a cultului precum și zeițățile cu care Afrodita se însoțește. Studiul templelor include materialele din care au fost construite, dimensiunea și stilurile acestora, anexele dedicate depozitării materialelor votive precum și existența acestora din perioadă arhaică până la distrugerea și dezafectarea zonelor dedicate cultului zeiței.

Cel de-al doilea subcapitol prezintă iconografia zeiței (statui, mozaic, frize, etc) analizate stilistic pentru a identifica diferitele influențe ale școlilor de artă din epocile propuse și pentru a analiza influențele locale sau străine asupra imagisticii zeiței.

Este importantă menționarea locului în care au fost ridicate, dacă sunt statui de cult, scopul ridicării acestora, dedicanții acolo unde avem informații în acest

sens, eventualele inscripții și divinitățile cu care Afrodita este reprezentată.

Ultimul subcapitol include materialele votive, îndeosebi statuetele din teracotă ale zeiței. Mi-am propus identificarea caracterului privat și public pornind de la aceste materiale. Din punct de vedere stilistic am împărțit statuetele în mai multe categorii în funcție de felul în care sunt reprezentate sau de divinitățile cu care apare. Am menționat materialul din care au fost construite, scopul statuetelor, alte zeități cu care Afrodita este însoțită, locul în care au fost identificate precum și perioada din care acestea datează.

V. Reprezentări numismatice

Cel de-al cincilea capitol este rezervat surselor numismatice. În această parte a lucrării am inclus monedele care o înfățișează pe zeiță menționând pentru fiecare pe ce parte este reprezentată Afrodita, persoanele sau divinitățile cu care apare pe aceste materiale, cum este reprezentată zeița, din ce perioadă datează, din ce metal

sunt realizate acestea, cetățile unde au fost identificate precum și inscripțiile care apar pe sursele numismatice.

În concluzia acestei teze putem spune faptul că rolul Afroditei în pantheonul grecesc al coloniilor de pe coastele Mării Negre este unul complex și variat. Domeniile de acțiune ale zeiței sunt multiple și adaptabile factorului local, dar cu toate acestea caracterul grecesc al cultului nu se schimbă nici în perioadă romană. Cele două metropole, Milet și Megara influențează încă din perioadă arhaică constant felul în care se desfășoară cadrul religios al noilor comunități, aceiași influență având-o și Atena prin hegemonia sa navală, începând cu epoca clasică.

Caracterul adaptabil al unei zeițe reunește domeniile puterii politice, administrative, sociale, maritime, chtoniene, cele legate de vegetație, fertilitate și iubire, care sunt transpuse în inscripții, edificii și materiale votive.

Zona nordică este un teritoriu cu caracteristici aparte în cazul Afroditei, factorul local al prezenței influențelor scitice precum și legătura strânsă între puterea regală a Bosforului și zeița oferă o perspectivă

deosebită a felului în care cultul acesteia poate evolua în noile teritorii.

Deși nu se regăsește printre zeitățile eponime ale apoikiilor, Afrodita rămâne o divinitate apropiată comunității și oamenilor, prin multiplele întrebunțări pe care aceștia i le atribuie. Persoane private sau oficiale, preoți sau laici, femei sau bărbați, cu toții invocă forța universală a Afroditei, iubirea.

8. Bibliografie selectivă

- Alekseevo, Nikolay, *Treasures of Tauric Chersonesus*, Kiev, 2013.
- Alexandrescu, Petre, *Peisajul Histrian în Antichitate*, în: „Pontica”, nr. 3, Muzeul de Istorie naturală și Arheologie, Constanța, 1970, p. 77-86.
- Idem, *Histria în epoca arhaică*, în: „Pontica”, nr. 18, Muzeul de Istorie naturală și Arheologie, Constanța, 1985.
- Idem, *Însemnări arheologice. Noi cercetări și ipoteze cu privire la topografia și urbanismul Histriei*, în: „Pontica”, nr. 33 - 34, Muzeul de Istorie Naturală și Arheologie, Constanța, 2000 - 2001.

- Idem, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque*, Editura Academiei Române, București, 2005.
- Alexandrescu Vianu, Maria, *Aphrodites orientales dans le bassin du Pont Euxin*, în: „Bulletin de correspondance hellénique”, vol. 121, nr.1, 1997, p. 15-32.
- Eadem, *Considérations sur le culte d'Aphrodite à Histria*, în: „Il Mar Nero”, Edizioni Quasar di Severino Tognon, Roma, 2013, p. 23-39.
- Eadem, *Histria IX. Le Statues et les Reliefs en Pierre*, Editura Enciclopedică, București
- Avram, Alexandru; Lefèvre, François, *Les cultes de Callatis et l'oracle de Delphes*, în: „Revue des Études Grecques”, nr. 108, Janvier-Juin, 1995, p. 7-23.
- Boardman, John, *Greek Archaeology on the Shores of the Black Sea*, în: „Archaeological Reports”, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, Nr. 9 (1962 - 1963), p. 34-51.
- Idem, *Greek and Barbarian People on the shores of the Black Sea*, în: „Archaeological Reports”, 1992 – 1993, The Society for the Promotion of the Hellenic Studies, nr. 39, p. 82 – 112.
- Idem, *The greek colonisation of the Black Sea Area: Historical intepretation of Archaeology by Gocha. R. Tsetskhlandre*, în: „American Journal of Archaeology”, Archaeological Institute of America, 2000, apr., vol. 104, nr. 2, p. 390-391.
- Boedeker Dickmann, Deborah, *Aphrodite's entry*

into greek epic, E.J. Brill, Leiden, 1974.

- Bonnet, Corinne; Pirenne-Delforge, Vincianne, *Deus déesses en interaction: Astarté et Aphrodite dans le nord égeén*, în: „Les syncretismes religieux dans le monde mediterraneén antique”, Actes du Colloque International, Rome, Academie Belgica, 25-27 septembre 1997, Bruxelles, 1999, p. 249-273.
- Bordenache, Gabriella, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte a Tomi nell'età romana*, în: „Studii Clasice”, nr. VI, 1964, p. 155-178.
- Eadem, *Antichità Greche e Romane*, în: „Dacia”, Institut D'archéologie,, Bucarest, vol. IV, 1960, p. 490-509.
- Braund, David, *Greek Religion and Cults in the Black Sea Region. Goddesses in the Bosporan Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.

- Breitenberger, Barbara, *Aphrodite and Eros. The development of Erotic Mythology in Early Greek Poetry and Cult*, Routledge, New York, 2007.
- Budin, Lynn Stephanie, *The myth of sacred prostitution in Antiquity*, Cambridge University Press, New York, 2008.
- Buyskikh, V. Alla, *The Southern Temenos of Olbia Pontica*, în: „Ancient Civilisations from Scythia to Siberia”, vol. 21, nr. 1, 2015, p. 222-225.

- Buzoianu, Livia; Bărbulescu, Maria, *Motive tematice în reprezentările Afroditei în lumina descoperirilor arheologice de la Albești* (jud. Constanța), în: „Revista Română de Studii Euroasiatice”, anul V, nr. 1-2, 2009, p. 7-22.
- Canarache, Vasile, *Măști și figurile Tanagra din aterierele de la Callatis-Mangalia*, Muzeul de Arheologie Constanța, 1969.
- Carpenter, Rhy, *The Greek penetration into the Black Sea*, în: „American Journal of Archaeology”, Archaeological Institute of America, 1948, Jan- Mar, vol. 54, nr. 1, p. 1-10.
- Chiekova, Dobrinka, *Cultes et vie religieuse de cités grecques du Pont Gauche (VII – I siècles avant J.- C.)*, Neuchâtel, 2002.
- Covacef, Zaharia, *Quelques aspects de l'art funéraire romain à Tomi*, în: „Pontica”, nr. 7, Muzeul de Istorie Naturală și Arheologie, Constanța, p. 295-305.
- Croissant, Francis; Salviat, François, *Aphrodite gardienne des magistrats: gynéconomes de Thasos et polémarques de Thèbes*, în: „Bulletin de correspondance hellénique”, vol. 90, nr.2, 1966.
- Faulkner, Andrew, *The Homeric Hymn to Aphrodite. Introduction, Text, and Commentary*, Oxford University Press, New York, 2008.
- Foucart, Paul Francois, *Décrets d'un thiasse d'Aphrodite*, în: „Bulletin de correspondance hellénique”, vol 3, 1879, p. 510-515.
- Gavrilov A. et alii. *Corpus Inscriptionum Regni*

Bosporani: Album Imaginum. St. Petersburg, 2004.

- Grammenos, D. V; Petropoulos, E. K, *Ancient greek colonies in the Black Sea*, vol. I-II, Archaeological Institute of the Northern Greece, Thessaloniki, 2003.
- Greaves, Alan, *The cult of Aphrodite in Miletos and it's colonies*, in: „Anatolian Studies”, Journal of the British Institute at Ankara, 2004, vol. 59.
- Guldager Bilde, Pia; Bøgh, Birgitte et al., *Archaeology in the Black Sea Region in Classical Antiquity 1993-2007*, in: „Archaeological Reports”, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, No. 54 (2007–2008), p. 115-173.
- Eadem; Højde Munk, Jacob, Kravipina, Valentina et al., *The Lower city of Olbia. In the 6th century B.C. to the 4th century A.D.*, vol. 1-2, Aarhus University Press, 2010.
- Harrison, B. Evelyn, *A Pheidian head of Aphrodite Ourania*, in: „The Journal of the American School of Classical Studies at Athens”, American School of Classical Studies at Athens, vol. 53, 1984, p. 379-388.
- Havelock Mitchell, Christine, *The Aphrodite of Cnidos and her Successors. A Historical Review of Female Nude in Greek Art*, University of Michigan Press, 2007.
- Hind, J. G. F, *Greek and Barbarian People on the shores of the Black Sea*, in: ”Archaeological Reports”, 1983-1984, The Society for the Promotion of the Hellenic studies, p. 71-97.

- Idem, *Archaeology of the Greeks and Barbarian Peoples around the Black Sea (1982-1992)*, în: „Archaeological Reports”, nr. 39, (1992-1993), p. 82-112.
- Hirst G. M, *The cults of Olbia I*, în: „Journal of Hellenic Studies”, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, nr.22 (1902), p. 245-267.
- Idem, *The cults of Olbia II*, în: „Journal of Hellenic Studies,” The Society for the Promotion of Hellenic Studies, vol.23 (1903), p. 24-53.
- Marchetti, Patrick, *Recherches sur les mythes et la topographie d'Argos. Hermès et Aphrodite*, în: „Bulletin de correspondance hellénique”, vol 117, nr. 1, 1993, p. 211-223.
- Minns, H. Ellis, *Thirty years of work at Olbia*, în: „Journal of Hellenic Studies”, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, vol. 65 (1945), p. 109 -112.
- Murray, William, *A trireme named ISIS: the sgraffito from Nymphaion*, The International Journal of Nautical Archaeology, (2001) 30.2, p. 250 – 256.
- Nooman, S. Thomas, *The Origins of the Greek Colony at Panticapaeum*, în: „American Journal of Archaeology”, Archaeological Institute of America, vol. 77, Nr. 1 (Jan., 1973), p. 77-81.
- Idem, *The Origin of the Greek Colony of Panticapaeum*, în: „American Journal of Archaeology”, Archaeological Institute of America, 1973, jul., vol 97, nr. 3, p. 522 – 563.
- Pâslaru, Ion; Colesniuc, Sorin, *O friză cu*

reprezentări de divinități descoperite la Callatis, în „Pontica”, nr. 37-38, Muzeul de Istorie Naturală și Arheologie, Constanța, 2004-2005, p. 413-418.

- Petropoulos, Elias; Maslennikov, Alexander, *Ancient Sacral Monuments of the Black Sea*, Thessaloniki, 2010.
- Pippidi, M. Dionisie, *Iscriptii grecești și latine din secolele IV-XIII Descoperite în România*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1976.
- Pirenne – Delforge, Vincianne, *L’Aphrodite greque*, în: „Centre International D’Étude de la Religion Greque Antique”, Athène – Liège, 1994.

- Eadem, *Épithètes cultuelles et interprétation philosophique. À propos d’Aphrodite Ourania et Pandemos à Athènes*, în: „L’antiquité classique”, vol. 57, 1988. p. 142-157.
- Radu, Laurențiu; Radu – Iorguș, Corina, *O statueta ceramică a Afroditei descoperită la Callatis – Mangalia*, în „Peuce”, XVI, Tulcea, 2018
- Roussiaeva, A. S., *Les cultes agraires à Olbia Pontique*, în: „Dialogues d’histoire ancienne”, vol. 9, 1983, p. 185-195.
- Reinhardt, Senff, *Das Aphroditeheiligtum von Milet in Neue Froschingen zur Religionsgeschichte Klinasiens*, Asia Minor Studien, Bonn, 2003.

- Rosenzweig, Rachel, *Worshipping Aphrodite. Art and Cult in Classical Athens*, University of Michigan Press, 1968.
- Rusjaeva, Anna, *The Main Development of the Western Temenos of Olbia in the Pontos*, Guldager Bilde, Pia; Højte Munk, Jacob, in: „The Cauldron of Ariantas, Studies Presented to A. N. Sceglon on the Occasion of his 70th Birthday”, Aarhus University Press, 2003, p. 93-116.
- Idem, *Graffiti from the Southern Temenos of Olbia*, in: „Ancient Civilizations from Scythia to Siberia”, vol. 21, nr. 1, 2015, p. 22-40.
- Saprykin, S. *Aphrodite with Two Erotes from Tauric Chersonese*, in „Ancient Civilizations”, 7, I-2, Brill, Leiden, 2010, p. 99-122.
- Schmitt, Cathrin, *Aphrodite in Unteritalien und auf Sizilien. Heiligtümer und Kulte*, Verlag Archäologie und Geschichte, Heidelberg, 2016.
- Segal, Charles, *Adonis and Aphrodite (Theocritus Idyll III 48)*, in: „L'antiquité classique”, vol. 38, fasc. 1, 1969, p. 82-88.
- Smith, C. Amy; Pickup, Sadie, *Brill's Companion to Aphrodite*, Leiden, Olanda, 2010.
- Sokolowsky, Franciszek, *Aphrodite as Guardian of Greek Magistrates*, in: „Harvard Theological Review”, vol. 57, nr.1, Jan., 1964, p. 1-8.
- Sokolskii N.I., *The temple of Aphrodite in Kepoi*, SA4, p. 101 – 118.
- Solovyov, S. L., *Euxine Sites: Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First*

Greek Colony in the Northern Black Sea, în: „The Classical Review”, Cambridge University Press, New Series, vol. 52, No. 1 (2002), p. 142-144.

- Sourvinou – Inwood, Christiane, *Persephone and Aphrodite at Locri. A Model for Personality Definition in Greek Religion*, în: „Journal of Hellenic Studies”, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, vol. 98 (1978), p. 101 - 121.
- Tokhtas’ev, Sergej, *Apaturum. A Bosporan Legend of Aphrodite Apaturus*, în: „VDI 2”, p. 111-117.

- Tsetskhlandze, T. Gocha; Kuznetsov, V. D., *On the cult of Aphrodite in Kepoi*, în: „Periplous: Papers on Classical Art and Archaeology presented to Sir John Boardman”, Thames & Hudson, London, 2000, p. 353-359.
- Ustinova, Yulia, *Aphrodite Ourania of the Bosphorus: The great Goddess of a Frontier Pantheon*, în: „Kernos”, nr. 11, 1998, p. 209-226.
- Eadem, *The supreme gods of the Bosporan Kingdom: Celestial Aphrodite and the Most High God*, Brill, Olanda, 1999.
- Von Graeve, Volkmar, *Das Aphrodite – Heiligtum von Milet und seine Weihegaben*, în „Sanktuar und Ritual. Heilige Plätze im archäologischen Befund”, 2013, p. 5-17.
- Wallensten, Jenny, *A study of dedications to*

Aphrodite from Greek magistrates, Lund, 2003.

- Wroth, Warwick, *A Catalogue of Greek Coin in the British Museum. Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosporus*, Londra, 1889.
- West, Stephanie, „*The Most Marvellous of All Seas*”: *The Greek Encounter with the Euxine*, în: „Greece and Rome”, Cambridge University Press, Second Series, vol. 50, Nr. 2 (Oct. 2003), p. 151 – 167.
- Young, Philip, *The Cypriot Aphrodite Cult*, în: „Journal of Near Eastern Studies”, University of Chicago Press, 2005, vol. 64, nr. 1, p. 23-44.